

Renata TARASIUK

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Humanistyczny

judaicasiedlce@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0001-8919-6713>

POLSKO-JAPOŃSKA WSPÓŁPRACA WYWIADOWCZA I KONSULARNA DLA RATOWANIA ŻYCIA ŻYDÓW W KOWNIE W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

ABSTRAKT: W artykule przedstawiono polsko-japońską współpracę wywiadowczą i konsularną dla ratowania życia Żydów w Kownie w czasie II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem misji dyplomaty Chiune Sugihary – japońskiego Sprawiedliwego wśród Narodów Świata. Zaprezentowany artykuł uwzględnienia trzy funkcje badań naukowych: deskryptywną, eksplanacyjną i systematyzującą. Odnosi się do opisanie i wyjaśnienia zjawiska zagrożenia społeczności żydowskiej pod dwiema okupacjami, podjętych prób ratowania życia oraz włączenia w proces ratowania poszczególnych jednostek, zbiorowości ludzkich, instytucji i organizacji.

SŁOWA KLUCZOWE: bezpieczeństwo fizyczne, ratowanie życia, wywiad, służba konsularna, Żydzi, Japonia

---

THE POLISH-JAPANESE INTELLIGENCE AND CONSULAR COOPERATION TO SAVE JEWISH LIVES IN KOVNO DURING THE WW2

ABSTRACT: The article presents Polish-Japanese intelligence and consular cooperation for saving the lives of Jews in Kaunas during the WW2, with particular emphasis on the diplomatic mission of Chiune Sugihara. Who was a Japanese Righteous Among the Nations. The presented article includes three functions of scientific research: descriptive, explanatory and systematizing. The author describes and explains the phenomenon of threat to the Jewish community under two occupations, presents attempts to save lives and involve in the process of saving specific individuals, communities, institutions and organizations.

KEYWORDS: physical security, live saving/rescue, secret service, consular service, Jews, Japan

*Nawet myśliwy nie zabija ptaka,
który leci do niego w poszukiwaniu schronienia*

(z kodeksu samurajskiego)

*Nie mamy powodów do prześladowania Żydów jedynie dlatego, że są Żydami.
Musimy pokazać, że w Japonii nie ma żadnej dyskryminacji Żydów.*

(z dokumentu MSZ Japonii: *Jak rozwiązać problem Żydów?*)

WPROWADZENIE

Wykonywanie zadań wywiadowczych przez polskie służby zagraniczne ma tradycję równie długą jak polska dyplomacja. Konsulaty pojawiły się w drugiej połowie XVIII w., ale sieć konsularna do czasu zakończenia Wielkiej Wojny nie miała dla Polaków większego znaczenia, w dużej mierze ze względu na uwarunkowane rozbiorami nierówności polityczno-prawne w trzech zaborach. Po I wojnie światowej w polskiej służbie zagranicznej wyodrębniły się dwie odrębne struktury: służba dyplomatyczna i konsularna, przy czym służba konsularna, umocowana na odmiennych podstawach prawnych, była znacznie bardziej zaangażowana we współpracę ze służbami wywiadowczymi. W 1923 r. polską sieć konsularną tworzyły 54 etatowe urzędy i 18 wydziałów konsularnych przy przedstawicielstwach dyplomatycznych, zatrudniające ogółem 472 urzędników. W 1939 r. liczby te wzrosły do 87 placówek konsularnych i 573 zatrudnionych urzędników, co umożliwiało sprawne pozyskiwanie informacji i wspieranie działań szpiegowskich¹.

Szef polskiego wywiadu i kontrwywiadu w latach 1930-1939, płk dypl. Stefan Mayer podkreślał, że od czasu, gdy w służbie wywiadowczej pierwiastek szpiegostwa zaczął ustępować miejsca naukowej metodzie pozyskiwania i przetwarzania informacji, a wywiad przestał utożsamiać się z czystym szpiegostwem, zbliżając się w metodach do naukowej analizy informacji, coraz bardziej zacieśniała się współpraca służb dyplomatycznych i wywiadowczych².

LITWA

W dwudziestoleciu międzywojennym teren Litwy Kowieńskiej szczególnie sprzyjał pracy wywiadowczej, ponieważ umożliwiał obserwację przygotowań do agresji niemieckiej, rozwoju sytuacji w europejskiej części ZSRR oraz wydarzeń w państwach bałtyckich. Polski wywiad wojskowy na terenie Litwy Kowieńskiej posiadał placówki Oddziału II w Kownie. Działali tu m.in.: ppłk. Leon Mitkiewicz, attache wojskowy od połowy lat 30-tych i ppor. Ludwik Hryniewicz (ps. Luś), kierujący placówką Ekspozytury nr 2 (dywersja). Oprócz tego wywiad na Litwie prowadziła Ekspozytura nr 1, funkcjonowała też placówka wywiadowcza Referatu

¹ W. Skóra, *Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym*, „Dzieje Najnowsze”, Rocznik XXXVI, 1, 2004, s. 21-22.

² M. Kwiecień, G. Mazur, *Wykłady pułkownika Stefana Mayera o wywiadzie polskim w okresie II RP*, „Zeszyty Historyczne” 2002, s. 142.

„Wschód” krypt. „Katelbach”. Zadania kontrwywiadowcze w rejonie przygranicznym z Litwą wykonywał Samodzielny Referat Informacyjny Dowództw Okręgu Korpusu nr 3 w Grodnie³.

Międzynarodowa konfrontacja wokół rosyjskiego Dalekiego Wschodu przechodziła różne fazy: interwencji dyplomatycznej, walki zbrojnej oraz wojny domowej. Radziecko-japońskie rozgrywki w regionie były szczególnie istotne dla dyplomacji. Traktat pekiński uregulował stosunki między Moskwą a Tokio. Po bolszewickim przewrocie w grudniu 1917 roku przedstawiciel Ludowego Komitetu Spraw Zagranicznych rozpoczął nieformalne rozmowy z ambasadą Japonii w Piotrogradzie proponując, za pośrednictwem Santaro Uedy, konsula w Moskwie weryfikację dotychczasowych porozumień traktatowych między Rosją a Japonią. Jednak w japońskich kęgach dyplomatycznych nie traktowano poważnie propozycji bolszewików, stąd odpowiedź wysłana do Tokio pozostała bez odpowiedzi⁴.

SUGIHARA

W listopadzie 1939 roku do konsulatu w Kownie został oddelegowany jeden z czołowych specjalistów od spraw rosyjskich, ekspert w dziedzinie relacji międzynarodowych między Wschodem a Zachodem, współpracownik japońskiego wywiadu – Chiune (Sempo) Sugihara, pochodzący ze średniozamożnej rodziny o korzeniach samurajskich absolwent Uniwersytetu Waseda⁵. Do jego zadań miało należeć prowadzenie jednoosobowego konsulatu, przy równoczesnej obserwacji działań wojsk niemieckich stacjonujących w pobliżu granicy litewskiej, celem ustalenia potencjalnej daty niemieckiego ataku.

Chiune Sugihara urodził się i dorastał w czasach wielkich zmian w Japonii, nie tylko między epokami, ale także między wojnami: chińsko-japońską (1894-1895) i rosyjsko-japońską (1904-1905). Japonia, wówczas pod panowaniem cesarza Meiji, przyjęła wiele nowatorskich reform. Cesarz *tenno* był boską istotą, zaś filozofia *hakkō ichiu* przekonująca o wyższości rasowej Japończyków, wpływała na politykę zagraniczną, dążącą do zjednoczenia całego świata pod panowaniem *tenno*⁶. Od kiedy Japonia wraz z nadejściem ery Meiji otworzyła się na świat, potrzebowała lepszego rozpoznania i zbierania materiałów wywiadowczych przy każdej podróży zagranicznej⁷. W wyniku pierwszej z wojen Japonia stała się potęgą kolonialną, rozciągając kontrolę nad Chinami i Koreą. Dużą rolę wywiadowczą odegrało tu ultranacjonalistyczne podziemie, na czele którego stał Mitsuru Toyama, zwolennik japońskiej ekspansji, ideolog *Genyōshy*, czyli Stowarzyszenia Czarnego Oceanu, założonego przez Kotaro

³ H. Kuromiya, A. Pepłoński, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944*, Toruń 2009, s. 471.

⁴ W. Materski, *Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925)*, Warszawa 1990, s. 13-14.

⁵ H. Kuromiya, A. Pepłoński, *Między Warszawą a Tokio...*, s. 471.

⁶ W trwającej od 1868 do 1945 r. epoce Meiji, kiedy *tenno* teoretycznie sprawował władzę polityczną i wojskową, o najważniejszych sprawach w państwie decydowali generałowie i wysocy urzędnicy.

⁷ R. Faligott, R. Kauffer, *Służby specjalne. Historia wywiadu i kontrwywiadu na świecie*, tłum. M. Stefańska-Matuszyn, K. Skawina, Warszawa 2006, s. 57.

Hiraokę w roku 1881⁸. Z czasem Stowarzyszenie Czarnego Oceanu przekształciło się w Stowarzyszenie Czarnego Smoka, które w obliczu zbrojnej konfrontacji z Rosją rekrutowało *soshi* (najodważniejszych rycerzy) ze środowiska roninów. Tajne operacje wywiadowcze, dzięki dostępowi do tajnych informacji dały Japończykom przewagę w wojnie z Rosją. Wojna rozpoczęła się 8 lutego 1904 r. atakiem Japończyków na Port Arthur, dwa dni przed oficjalnym rozpoczęciem konfliktu, flota carskiej Rosji została ostatecznie pokonana w decydującym starciu pod Cuszimą 27-29 maja 1905 r., a rozejm podpisany w Portsmouth w hrabstwie New Hampshire gwarantował Japonii miano zwycięzcy.

Do realizacji swoich aspiracji w polityce zagranicznej Japonia potrzebowała nowoczesnego wywiadu, dla którego prototypem stał się system niemiecki, i od połowy lat siedemdziesiątych XIX w. wysyłało oficerów japońskich na szkolenie do Wilhelma Stiebera. W ciągu 10 lat Japonia wypracowała własny system, w którym oprócz klasycznego wywiadu wojskowego i morskiego dużą rolę odgrywała tajna policja wojskowa [*Kempeitai*] oraz morska [*Takeitai*]⁹.

Wojna zmieniła pozycję Japonii, a zarazem wyznaczyła początki kariery zawodowej Sugihary jako urzędnika administracji kolonialnej. Sugihara studiował język rosyjski od 19 roku życia, od czasu, kiedy został skierowany do Chin. Później jako ochotnik służył w 79 pp stacjonującym w Korei, a następnie powrócił do Mandżurii i odbył praktykę w konsulacie generalnym w Harbinie. Dzięki dobrej znajomości języka rosyjskiego brał udział w negocjacjach japońsko-radzieckich. Uznany za jednego z najlepszych sowietologów otrzymał nominację na wiceministra spraw zagranicznych w miejscowej administracji. Od 1934 roku był dyrektorem Wydziału Polityki Zagranicznej w Mandżukuo, a w 1937 roku został sekretarzem-tłumaczem Poselstwa Japonii w Helsinkach¹⁰.

Chiune Sugihara został wychowany w ścisłym japońskim kodeksie etyki przełomu wieków, w którym kardynalnymi cnotami były *oya koko* (miłość rodziny), *kodomo no tamane* (względ na dzieci), *gidi i na* (obowiązek i odpowiedzialność/obowiązek spłaty zadłużenia), *gaman* (powściągliwość emocji), *gambat* (siła wewnętrzna i zaradność) i *haji no kakate* (nie przynieść wstydu rodzinie)¹¹.

Zadaniem Sugihary w litewskim Kownie było sporządzanie sprawozdań z sowieckich i niemieckich ruchów wojsk, informowanie o wszystkich budzących podejrzenia manewrach sowieckich i niemieckich, gromadzenie informacji potwierdzających planowany atak niemiecki na ZSRR i zgłoszenie tego swoim przełożonym w Berlinie i w Tokio. Japoński konsul był pozytywnie nastawiony do polsko-japońskiej współpracy wywiadowczej,

⁸ Nazwa „Czarny Ocean” odnosiła się do *genkai-nada*: Morza Genkai, między Japonią a Koreą, gdzie Japończycy chcieli ulokować swoje bazy. Ze względu na bliskie sąsiedztwo Półwyspu Koreańskiego i japońskich wysp był to ważny punkt strategiczny, baza wypadowa do wschodniej Azji i bufor chroniący przed ekspansją Chin i Rosji. T. Crowdy: *Historia szpiegostwa i agentury*, tłum. J. Mikołajczyk, Warszawa 2010, s. 237.

⁹ *Vide szerzej* na ten temat: R. Lamont-Brown, *Kempeitai – japońska tajna policja*, Warszawa 2004. T. Crowdy, *Historia szpiegostwa i agentury...*, s. 236. Oprócz tego Japonia specjalizowała się w wykorzystywaniu szpiegów niezwiązanych z oficjalnymi służbami, rekrutujących się spośród rozmaitych tajnych stowarzyszeń.

¹⁰ E. Pałasz-Rutkowska, A.T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich*, Warszawa 1996, s. 180-181.

¹¹ Więcej na ten temat: J. Piwowarski, Bushido. *Kodeks etyczny japońskiej kultury bezpieczeństwa*, „The Polish Journal of the Arts and Culture”, nr 7 (4), 2013, s. 123-136.

zwłaszcza, kiedy na zacieśnienie współpracy obu wywiadów wpłynęła sytuacja po wybuchu II wojny światowej, implikująca nieufność japońskiego Sztabu Generalnego do zamierzeń Hitlera wobec ZSRR. W roku 1940 kontakty z konsulem nawiązali oficerowie polskiego wywiadu: kapitan Alfons Jakubianiec (pod nazwiskiem Jerzy Kuncewicz) i porucznik Leszek Daszkiewicz, używający także nazwiska Jan Stanisław Perz. Japoński konsul uzyskał kontakt z podokręgiem komendy Związku Walki Zbrojnej Kowno. Podjęta współpraca dotyczyła głównie wywiadu wojskowego, skierowanego przeciwko ZSRR. Daszkiewicz i Jakubianiec, dzięki pomocy Sugihary, rozwinęli dalszą współpracę. Opuścili Kowno mimo ścisłej kontroli granicy litewskiej, by udać mimo ścisłej się do Berlina, a następnie do Sztokholmu. W Berlinie, przy wsparciu Sugihary, uzyskali pomoc ambasady japońskiej. Później Leszek Daszkiewicz miał wyjechać do Pragi jako osobisty sekretarz Japończyka, który miał tam objąć funkcję konsula generalnego. Kapitan Alfons Jakubianiec miał natomiast kontynuować swoją działalność na terenie Berlina¹².

Akcja pomocy Żydom polskiego pochodzenia, zbiegłym na Litwę po napaści Niemiec hitlerowskich na Polskę we wrześniu 1939 roku była potwierdzeniem wielokierunkowych polsko-japońskich kontaktów wywiadowczych¹³

KOWNO PO WYBUCHU II WOJNY ŚWIATOWEJ

Po klęsce wrześniowej wielu obywateli Polski, w tym również Żydów schroniła się na terytorium Litwy. W grudniu 1939 r. władze litewskie odnotowały 6.800 Żydów, a na początku roku 1940 liczba ta wzrosła do 14 tysięcy. Wśród żydowskich uchodźców znaleźli się przywódcy różnych frakcji politycznych i religijnych, jak syjonista Mosze Kleinbaum, fołkista Noach Pryłucki, czy bundowiec Herman Kruk, studenci jesziw i członkowie młodzieżowych organizacji syjonistycznych. Uchodźcy, którzy dotarli do Wilna byli początkowo, co podkreśla Mosze Kleinbaum w raporcie z 12 marca 1940 r. dla Agencji Żydowskiej w Genewie, na ogół dobrze traktowani przez litewskie władze. Przed wybuchem II wojny światowej antysemityzm na Litwie nie odgrywał znaczącej roli. Żydzi utworzyli tu szeroki system szkolnictwa oraz rozwinęli życie religijne i kulturalne. Litewsko-żydowska symbioza osłabła znacznie z końcem lat 30-tych, wraz z rodzącymi się wśród młodych Litwinów sympatiami dla ideologii faszystowskiej i prawicowego radykalizmu.

Wzrost liczby uchodźców z okupowanej Polski w krótkim czasie spowodował napięcia między przybyłymi a ludnością miejscową. Opierały się one początkowo na ekonomicznej rywalizacji, by przekształcić się następnie w działania o charakterze antysemickim. Za niepowodzenia litewskiej polityki zagranicznej oskarżano Żydów, autorów światowego spisku, rodem z *Protokołów Mędrców Syjonu*. Wszystko to doprowadziło to do zatargu z litewską policją i wojskiem, nasileniem wrogości wojska wobec Żydów, co skutkowało

¹² H. Koromiya, Peplowski, *Między Warszawą a Tokio...*, s. 472-473.

¹³ *Ibidem*, s. 474.

niszczeniem żydowskiego mienia a wielu ludzi było rannych. Raport Wydziału Kontrwywiadu Ministerstwa Obrony z 7 listopada 1940 r. mówi o poparciu części żołnierzy dla antyżydowskiej przemocy. Z czasem rezerwiści dokonali także w Kiejdanach serii ataków na żydowską ludność¹⁴. W obliczu sytuacji braku mieszkań i w związku z planowanym przeniesieniem stolicy do Kowna władze litewskie usiłowały wysiedlić żydowskich uchodźców z Wilna.

W 1940 roku, kiedy „sejm ludowy” proklamował samolikwidację państwa i jego przyłączenie do ZSRR, Kowno liczyło 160 tys. mieszkańców. Funkcjonariusze radzieckich służb bezpieczeństwa utożsamiali Żydów z komunistami. Ze względu na narastające między Żydami i nacjonalistycznie usposobionymi Litwinami napięcia, wyobcowanie i dystans, część ludności żydowskiej wyraziła poprzez przymusową asymilację milczącą zgodę na rządy radzieckie¹⁵. Jednak wraz z końcem suwerenności Litwy wielu żydowskich uchodźców z okupowanej Polski, jak również wielu litewskich Żydów, którzy liczyli wówczas jedną trzecią mieszkańców miast, próbowało zdobyć wizę wyjazdową, by legalnie opuścić ZSRR. Państwa zdecydowanie jednak odmawiały wystawiania wiz i przyjmowania Żydów. Żydzi polscy i litewscy w konsulacie w Kownie próbowali ubiegać się o wize do Japonii. Dwie holenderskie wyspy kolonialne na Karaibach: Curaçao i Surinam nie wymagały formalności wstępnych, a konsul holenderski Jan Zwartendijk, po otrzymaniu pozwolenia od swego przełożonego – holenderskiego ambasadora w Rydze De Deckera – miał możliwość ich wystawiania każdemu ubiegającemu się. W tym czasie rząd japoński mógł legalnie wydawać jedynie wize tranzytowe i tylko po spełnieniu określonych procedur imigracyjnych.

Masowe starania o wize w konsulacie japońskim Żydzi zaczęli podejmować wiosną 1940 roku. O legalną podróż do Mandatu Brytyjskiego lub Ameryki Łacińskiej ubiegały się wieloosobowe rodziny z dziećmi. Władze japońskie wyraziły wówczas zgodę na wydanie około 600 wiz. Problemem stawała się podróż przez terytorium ZSRR, podczas której niezbędna była pomoc polskiego wywiadu. Od końca lipca 1940 r. Chiune Sugihara rozpoczął masowe wydawanie wiz wbrew instrukcjom i dysozycjom wydawanym przez tokijski rząd. Prawdopodobnie część osób otrzymała za pośrednictwem Związku Walki Zbrojnej na terenie Wilna fałszywe metryki urodzenia i dowody osobiste. Na ich podstawie japoński konsulat wystawił wize tranzytowe. Część osób natomiast została wyposażona bezpośrednio w fałszywe wize, które sporządzał kapitan Jakubianiec albo współpracownicy siatki „Wierzba”. Po uzyskaniu wiz japońskich uciekinierzy mogli bez trudu otrzymać wize radzieckie i możliwość wykupienia biletów kolejowych do Władywostoku. Z relacji Leszka Daszkiewicza wynika, że konsul Sugihara, w konsekwencji dużego zapotrzebowania na wize, wyraził zgodę na wykonanie pieczęci zawierającej formułę wize ze względu na dużą ilość osób chcących ją uzyskać. Dzięki kopii tej pieczęci oficerowie polskiego wywiadu mogli we własnym zakresie wystawiać fałszywe wize. Proces zakończono wraz z decyzją japońskiego rządu o zamknięciu konsulatu w Kownie w pierwszych dniach września 1940 r.

¹⁴ A. Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i w Rosji*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2014.

¹⁵ *Ibidem*, s. 391.

Japonia była dla Żydów *terra incognita* aż do II połowy XIX wieku, kiedy w epoce Meiji nastąpiło jej uwolnienie z pogłębiającej się izolacji. Wcześniej nie docierali tam kupcy żydowcy, a nawet język hebrajski nie posiadał słowa opisującego Japonię. Pierwsze żydowskie kolonie pojawiły się w Japonii pod koniec XIX w., wraz ze wzrostem antysemityzmu w Europie. W kontekście europejskich doświadczeń trudno mówić o antysemityzmie Japończyków, pozostających w głębokiej izolacji politycznej i mentalnej od świata zachodniego, jego kultury i problemów społecznych, a także kwestii rasowych, stanowiących fundament antysemityzmu nazistowskiego. W 1894 r. wybudowano synagogę w Nagasaki, była tu też dynamicznie rozwijająca się diaspora żydowska. Społeczność żydowska zorganizowała się też w Kobe, znaczącym dla Japonii mieście handlowym, a także w Szanghaju¹⁶.

Znaczącą rolę w umożliwieniu społeczności uchodźców odnalezienia się w nowej rzeczywistości umożliwiającej przetrwanie, również przez kontakt z zakorzenioną już w Japonii diasporą żydowską odegrał ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Tokio w latach 1937-1941 – Tadeusz Romer. W Japonii od sierpnia 1940 r. kierował on akcją pomocy uchodźcom, głównie z okolic Wilna i Kowna, którzy opuścili Litwę dzięki wizom wystawionym przez Sugiharę i polski wywiad. Ambasador Romer interweniował u władz japońskich w sprawie przedłużania terminu ważności wiz, by uniknąć deportacji uchodźców w przypadku niedotrzymania terminu wskazanego na dokumentach w sytuacji, gdy przedłużała się podróż. Ponieważ uchodźcy posiadali tylko fikcyjne docelowe wizy holenderskie na wyspę Curaçao oraz japońskie wizy tranzytowe, ambasador zabiegał również o możliwość wystawiania wiz do krajów nieobjętych konfliktem wojennym. W październiku 1940 r. wraz z żoną Zofią Romerową, powołał w Tokio Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny, który udzielał żydowskim uchodźcom podstawowej pomocy medycznej i socjalnej, świadcząc także pomoc w nawiązywaniu kontaktów z rodzinami oraz wystawianiu nowych dokumentów. Komitet ten nawiązał szerokie kontakty z organizacjami żydowskimi w Jokohamie i Kobe, gdzie zorganizował swoje biura. Przedstawiciel Komitetu nadzorował w porcie przyjazdowym Tsuruga przybycie każdej większej partii uchodźców, świadczył pomoc w zakresie finalizacji formalności wjazdowych i kierował nowo przybyłych do pobliskiego Kobe, ewentualnie Jokohamy i Tokio, gdzie otrzymywali zakwaterowanie. Gmina żydowska w Kobe, przy wsparciu *Committees for Assistance to Jewish Immigrants from Eastern Europe (East-Jewcom)* oraz *American Joint Distribution Committee (Joint)* świadczyła pomoc materialną, mieszkaniową i aprowizacyjną. Koszty dalszej ewentualnej podróży docelowej dla uchodźców z wizami opozyskanymi od ambasadora Romera pokrywała organizacja żydowska *HICEM*, europejska struktura Hebrajskiego Stowarzyszenia Pomocy Emigrantom (*Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society*)¹⁷. Starania ambasadora Romera czynione w okresie od sierpnia 1940 r. do listopada 1941 r. przyniosły wymierne

¹⁶ M. Siekacz, *Diaspora żydowska w Japonii w latach 1853-1945*, „Midrasz” nr 3 (119) marzec 2007.

¹⁷ A. Guryń, *Tadeusza Romera pomoc Żydom polskim na Dalekim Wschodzie*, „Biuletyn Polskiego Instytutu naukowego w Kanadzie”, (X). 1993.

korzyści w postaci wiz azylowych do Kanady, Australii, Nowej Zelandii, Birmy, certyfikatów do Brytyjskiego Mandatu Palestyny oraz wiz imigracyjnych do Stanów Zjednoczonych i niektórych krajów Ameryki Łacińskiej – łącznie dla ponad dwóch tysięcy polsko-litewskich uchodźców żydowskich, którzy przybyli do Kobe oraz chińskiego Szanghaju, gdzie była już duża społeczność żydowska. Uciekinierów na każdym etapie wspomagały również organizacje żydowskie: *East-Jewcom*, *Joint* oraz *HICEM*. Po zerwaniu przez Japonię stosunków dyplomatycznych z rządem polskim, kiedy jesienią 1941 r. zlikwidowano polską placówkę dyplomatyczną w Tokio, a władze japońskie przesiedliły do Szanghaju pozostających wciąż w Japonii uchodźców żydowskich z Polski, Tadeusz Romer rozpoczął tam starania w niesieniu pomocy ocalonym Żydom. Przybył do Szanghaju wraz z rodziną na początku listopada 1941 r. jako ambasador misji specjalnej. Opiekę nad uchodźcami żydowskimi sprawował aż do sierpnia 1942 r., kiedy w ramach wymiany dyplomatów państw zachodnich na dyplomatów japońskich ewakuowano cały polski personel dyplomatyczny i konsularny z Japonii, Chin i Mandżurii. Przed powrotem do Europy Romer, za zgodą japońskich władz okupacyjnych zdażył utworzyć jeszcze Zarząd Główny Związku Polaków w Chinach, w składzie którego oprócz Polaków znaleźli się Żydzi, stanowiący organ reprezentacyjny dla przebywających tam polskich Żydów przybyłych z Litwy. Przydzielając miejsca ewakuacyjne obywatelom żydowskim Romer dobierał reprezentacje wszystkich grup politycznych, społecznych i zawodowych, rabinów, syjonistów, bundowców, tak, by mogli oni przyjść potem z pomocą w ewakuacji pozostałym w Szanghaju Żydom. Przed odlotem do Kujbyszewa w celu objęcia obowiązków nowego ambasadora w ZSRR Tadeusz Romer pomógł jeszcze kilkunastu osobom w uzyskaniu wiz do Australii, Palestyny, Afryki Wschodniej i Unii Południowo-Afrykańskiej. Pozostali w Szanghaju Żydzi dzięki zaangażowaniu wielu instytucji i własnej samoorganizacji mogli przetrwać wojnę, część z nich wyemigrowała po wojnie do Palestyny i Stanów Zjednoczonych, część utworzyła diasporę w Szanghaju.

NIEMCY

Po wkroczeniu Niemców Litwini zorganizowali w Kownie pogrom ludności żydowskiej w którym zginęło kilka tysięcy osób. Pogrom antyżydowski w litewskim Kownie, największy z udziałem Litwinów podczas II wojny światowej, rozpoczął się w nocy z 25 na 26 czerwca 1941 r. z inspiracji Franza Staheleckera, dowódcy *Einsatzgruppe A*. Jego przebiegiem kierował Algirdas Klimaitis, dowódca miejscowych partyzantów, członek ruchu faszystowskiego *Voldemarininkai*. Kiedy naziści zajęli Litwę, Klimaitis utworzył samodzielną, nie podporządkowaną ani litewskiemu frontowi aktywistów, ani tymczasowemu rządowi Litwy, jednostkę liczącą około 600 członków. W nocy z 25-26 czerwca jednostka Klimaitisa sprowokowana i zachęcona przez SS Brigadeführera Franza Staheleckera, rozpoczęła antyżydowskie zamieszki. Według relacji Staheleckera w ciągu dwóch dni w samym Kownie zostało zabitych 3800 Żydów, a kolejne 1200 osób zginęło w okolicznych miejscowościach. Oddział Klimaitisa zniszczył kilka synagog i spalił dzielnicę żydowską w której znajdowało się ok. 60 domów. Po wojnie Algirdas Klimaitis

ukrywał się w Hamburgu, gdzie w 1970 r. został zdemaskowany w 1970 i wszczęto przeciwko niemu śledztwo w sprawie popełnienia zbrodni nazistowskich, jednakże zanim sprawa została wniesiona do sądu, Klimaitis zmarł w 1988 roku¹⁸.

W przemówieniu w Berlinie 17 czerwca, a następnie w formie pisemnej Reinhard Heydrich sformułował rozkazy do czterech szefów *Einsatzgruppen*, włączając je do instrukcji dla wyższych dowódców SS i policji, a 29 czerwca 1941 r. Heydrich wydał rozkaz, w którym polecał służbom bezpieczeństwa Rzeszy: *Einsatzgruppen* policji, SS i SD wykorzystanie antysemickich i antykomunistycznych nastrojów na nowo zdobytych obszarach Rosji Radzieckiej do oczyszczenia terenu z ludności żydowskiej¹⁹. W Kownie miały siedzibę władze hitlerowskie i administracja III Rzeszy. W ramach kontroli nad miastem Niemcy utworzyli decyzją administracyjną z 10 lipca 1941 r. getto (w zasadzie były to dwa getta: duże i małe, połączone kładką), gdzie trafiło ok. 30 tys. Żydów.

Żydzi, którzy wciąż jeszcze pozostawali na Litwie, w obliczu rosnącego zagrożenia i potrzeby odwetu za martyrologię ludności żydowskiej, podejmowali również próby zbrojnego oporu. 23 stycznia 1942 r. w Wilnie powstała podziemna organizacja wojskowa Zjednoczona Organizacja Partyzancka (*Fareynikte Partisaner Organisatsye*), jednocząca wspólne siły lewicowych syjonistów, rewizjonistów, aktywistów Bundu i komunistów żydowskich w zbrojnym oporze przeciwko Niemcom, działaniach sabotażowych i współpracy z innymi ugrupowaniami partyzanckimi. Jej przywódcami byli: Isaac Wittenberg (komunista), Aba (Abba) Kovner (*HaShomer HaTzair*) i Joseph Glazman (rewizjonista). W maju 1942 r. powstał na terenie ZSRR Centralny sztab Ruchu Partyzanckiego na czele którego stał Pantelejmon Ponomarenko. Rozpoczęto wówczas scalanie rozproszonych grup w oddziały dwuosobowe partyzanckie, a następnie tworzone brygady liczące 400-1000 osób. Joseph Glazman w lipcu 1943 r. założył pod Wilnem żydowski oddział partyzancki *Nekama*²⁰. Żydowski partyzancki ruch oporu pozostał na okupowanych przez Niemców terenach jedyną formą sprzeciwu wobec postępującej masowej eksterminacji. Nie mógł on jednak zapewnić ochrony życia obywateli.

W tzw. IX forcie kowieńskim, gdzie wcześniej, w czasie istnienia getta przeprowadzano masowe egzekucje Żydów, na mocy rozkazu Heinricha Himmlera z 21 czerwca 1943 r. Niemcy utworzyli *Konzentrationslager Kauen* (Kaunas) dla Żydów z terenów bałtyckich, który stał się jednym z miejsc masowej anihilacji ludności żydowskiej na dawnych kresach II Rzeczypospolitej.

¹⁸ Vide na ten temat: T. Szarota, *U progu zagłady: zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa 2000*; R. van Voren, *Undigested Past: The Holocaust in Lithuania*, Amsterdam/New York 2011, s. 78; Y. Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, Jerozolima/Nebraska 2009, s. 42-51.

¹⁹ I. Kershaw, *Hitler. 1941-1945*, Poznań 2003, s. 446.

²⁰ S. Bender: *Life stories as testament and memorial: the short life of the Neqama Battalion, an independent Jewish partisan unit operating during the Second World War in the Narocz forest, Belarus*, „East European Jewish Affairs” 1/2012.

OCALENI

Łączna liczba Żydów ocalonych dzięki współpracy służb wywiadowczych i konsularnych na terenie okupowanej Litwy według profesora Boston University Hillela Levine szacowana jest na ok. 10 tys. osób²¹. Centrum Szymona Wiesenthala mówi o wydaniu wiz tranzytowych dla 6 tys. Żydów. Różnica tych danych szacunkowych może wynikać z faktu (co podkreśla Levine), iż pośród osób, którym wydano dokument (i co zostało odnotowane) byli również ci, którzy nie zdołali w stosownym czasie opuścić Litwy, a po inwazji Niemiec na ZSRR zginęli w piekle Szoa. Większość uchodźców wykorzystwała wizy jako dokument podróży umożliwiający im podróż przez terytorium ZSRR do Władywostoku, skąd statkiem udawali się do Kobe w Japonii, gdzie na miejscu spotykali osiadłą już tam społeczność żydowską.

Z danych Centrum Szymona Wiesenthala wynika, że mimo niekorzystnej sytuacji politycznej, Szanghaj przyjął podczas II wojny światowej więcej żydowskich uchodźców niż Kanada, Australia, Nowa Zelandia, Republika Południowej Afryki i Indie razem. Z materiałów Muzeum Uchodźców Żydowskich w Szanghaju wynika, że w 1943 r. w szanghajskim getcie wśród 14 tys. Żydów było co najmniej tysiąc osób z Polski. Wśród tych, którzy przetrwali w Szanghaju znaleźli się ocaleni ze wschodniej Europy dzięki wizom wystawionym przez Sugiharę. W budowaniu nowej szanghajskiej diaspory znaczący udział mieli również wówczas Żydzi niemieccy, którzy otrzymali wizy od chińskiego konsula w Wiedniu Ho Feng-Shana (również odznaczonego w 2000 r. tytułem Sprawiedliwego wśród Narodów Świata)²².

ROZLICZENIA. RESENTYMENTY

Mimo nacisków ze strony Niemiec, jako sojusznika Osi, rząd japoński nie wziął udziału w Holokauście i nie wydał uchodźców przebywających na terenie Japonii. W 1942 r. do Japonii przeniesiono Josefa Meisingera, noszącego w okupowanej Polsce przydomek „rzeźnika Warszawy”, komendanta SD i Policji Bezpieczeństwa. Próbował on bezskutecznie przekonywać Japończyków do eksterminacji Żydów, którzy znaleźli schronienie w Szanghaju okupowanym przez Japonię²³. Japonia, mimo sojuszu z nazistowskimi Niemcami, głównym autorem Holokaustu w Europie, odmówiła utworzenia na wyspie Chongming obozu koncentracyjnego dla Żydów. Odpowiedzią japońskiego rządu było jedynie utworzenie dla Żydów dzielnicy zamkniętej (getta) w Szanghaju, które istniało do 1945 r., aczkolwiek stworzone tam warunki umożliwiały przeżycie wojny. W Japonii, jednym z nielicznych

²¹ H. Levine, *Kim pan jest, panie Sugihara*, Warszawa. 2002, s. 212.

²² Urodzony w Yiang w chińskiej prowincji Hunan Ho Feng-Shan kształcił się w Europie, w Republice Weimarskiej, gdzie w 1928 r. ukończył studia na Uniwersytecie Ludwika-Maksymiliana w Monachium, a w 1932 r. otrzymał doktorat w dziedzinie ekonomii politycznej. Sekretarzem ambasady chińskiej w Wiedniu został w 1937 r., a po *Anschlussie* mianowano go konsulem generanym. Wpływ na zaangażowanie w niesienie pomocy Żydom miały na niego wydarzenia nocy kryształowej. Ho Feng-Shan działał wbrew zasadom rządu Czang Kaj-Szeka, z narażeniem co najmniej utraty stanowiska. Zob. biogram: <http://www.yadvashem.org/righteous/stories/ho>

²³ A. Wagenstein, *Pożegnanie z Szanghajem*, tłum. H. Karpińska, Poznań 2001.

krajów na świecie Żydzi mieli szansę gotowa ratować się przed eksterminacją. Wiele faktów przemawia za tym, że pomoc Żydom nie była ze strony Japończyków podyktowana jedynie doraźnym interesem ekonomicznym²⁴. Z dokumentów i wytycznych MSW i MSZ Japonii wyłania się obraz humanitarnego podejścia do ratowania w obliczu Holokaustu prostych ludzi, nie należących ani do elity finansowej, ani intelektualnej²⁵.

Mimo, iż w lutym 1941 r. rząd w Tokio zażądał od Sugihary rozliczenia się z wydawanych wiz tranzytowych Żydom, ostrzeżenie nie powstrzymało konsula przed wystawianiem kolejnych dokumentów. Rząd japoński odstąpił jednak od wymierzenia kary dyscyplinarnej, którą zastąpiono oddelegowaniem Sugihary do Czechosłowacji, powierzając mu funkcję konsula generalnego w Pradze, w 1941 r. przeniesiono go do Królewca, a później na poselstwo w Bukareszcie w Rumunii, gdzie pozostawał na stanowisku aż do wkroczenia armii rosyjskiej do Rumunii, kiedy wraz z rodziną trafił na 18 miesięcy do obozu jenieckiego. Zwolniony w 1946 r. powrócił przez ZSRR do Japonii, ale tym razem japoński MSZ zwrócił się do niego z formalną prośbą o złożenie rezygnacji ze stanowiska w służbie dyplomatycznej. Była to najwyższa cena, jaką Sugihara zapłacił za wykorzystanie służby dyplomatycznej w misji ratowania Żydów na Litwie.

Działalność japońskiego dyplomaty została w 1985 r. uhonorowana odznaczeniem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. *Hasid umot ha-olam* nie odebrał już nagrody, ze względu na pogarszający się stan zdrowia, a w następnym roku zmarł. Legenda Sugihary dojrzewała od procesu Eichmanna, kiedy tragedia Szoa stała się elementem polityki historycznej Państwa Izrael. Żydzi, którym uratował życie wspominają go jako 'malakha', anioła. Uzasadnienia dla swoich działań Sugihara poszukiwał w swojej postawie buntownika. Mówił też, że odmawiając ratowania człowieka, sprzeciwiłby się Bogu. Nie bez znaczenia było tu wychowanie według zasad samurajskiego kodeksu etyki. Hillel Levine odnalazł w postawie Sugihary szczerść, charyzmę i prostotę charakteryzującą „zwykłych ludzi”²⁶. O owocach swej działalności Sugihara dowiedział się dopiero w 1968 r., przypadkowo rozpoznany przez Joshuę Nishriego, doradcę ekonomicznego ambasady izraelskiej w Tokio.

W 1997 r. Instytut Pamięci Męczenników i Bohaterów Holokaustu Jad Wa-Szem nadał tytuł „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” również Janowi Zwartendijkowi, bez którego zaangażowania i pomocy nie byłaby możliwa do zrealizowania misja, która doprowadziła do ocalenia wielu tysięcy ludzkich istnień. W 2012 r. Zwartendijk został odznaczony Krzyżem za Ratowanie Życia nadawanym przez Republikę Litewską osobom, które z narażeniem własnego życia ratowały życie innych.

²⁴ M. Siekacz, *op. cit.*

²⁵ *Ibidem*,

²⁶ H. Levine, *Kim pan jest, panie Sugihara...*, s. 252.

ZAKOŃCZENIE

Współpraca wielu ludzi ze służb dyplomatycznych, konsularnych oraz struktur wywiadu Japonii i Polski, nacechowana poświęceniem, była służbą człowiekowi w zagrożeniu. Współpraca obu państw była misją ratowania życia ludzkiego na poziomie instytucjonalnym ale również na poziomie jednostkowym. Od każdego indywidualnie, kto zaangażowany był w skomplikowany proces ocalania chociażby jednego człowieka, wymagało to osobistych wyrzeczeń, ryzyka, ciągłości moralnych wyborów.

W 2015 r. powstał film *Persona non grata* w reżyserii Cellina Glucka, określanym „japońską *Listą Schindlera*”, poświęcony misji Sugihary. Pokazuje on, że misja ta nie byłaby możliwa do zrealizowania bez zaangażowania w nią złożonego aparatu służb i instytucji polskich i japońskich, który uruchamiali pojedynczy ludzie. Każdego z nich indywidualnie można zaliczyć do grona sprawiedliwych.

W dniach 11-12 czerwca 2015 r. z okazji 30-lecia przyznania Chiune Sugiharze tytułu Sprawiedliwego wśród Narodów Świata odbyła się w Polsce organizowana przez Międzyinstytutowy Zakład Badań nad Migracją Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie międzynarodowa konferencja *Upamiętnianie w Polsce ratujących i uratowanych z Holocaustu*, objęta patronatem honorowym przez Ambasadę Japonii w Polsce i Ambasadę Izraela w Polsce oraz Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Rok później, 12 grudnia 2016 na Uniwersytecie Waseda w Tokio, gdzie niegdyś studiował Chiune Sugihara, miała miejsce konferencja przywracająca pamięć dwóch wielkich dyplomatów ratujących Żydów podczas Holocaustu: Chiune Sugihary i Tadeusza Romera.

Organizowanie tego typu wydarzeń służy konstruktywnemu budowaniu paradygmatu pamięci o sprawiedliwych niosących pomoc w warunkach permanentnego zagrożenia. Warto tym samym zaznaczyć, że niesienie pomocy i ratowanie innych z narażeniem nie tylko reputacji, ale także własnego życia stało się jedną z ważnych, a nieczęsto eksponowanych misji służb wywiadowczych i dyplomatycznych.

BIBLIOGRAFIA

- Arad Yitzhak. 2009. *The Holocaust in the Soviet Union*, Jerozolima/Nebraska: University of Nebraska Press.
- Bender S. 2012. “Life stories as testament and memorial: the short life of the Neqama Battalion, an independent Jewish partisan unit operating during the Second World War in the Narocz forest, Belarus”. *East European Jewish Affairs* nr 1.
- Bubnys Arunas. 1941. *The Holocaust in the Lithuanian Provinces*.
- Crowdy Terry. 2010. *Historia szpiegostwa i agentury*, tłum. J. Mikołajczyk. Warszawa: Bellona.
- Levine H. 2002. *Kim pan jest, panie Sugihara*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Faligott Roger, Kauffer Remi. 2006. *Służby specjalne. Historia wywiadu i kontrwywiadu na świecie*, tłum. M. Stefańska-Matuszyn, K. Skawina. Warszawa: Iskry.

- Guryn A., Tadeusza Romera pomoc Żydom polskim na Dalekim Wschodzie, „Biuletyn Polskiego Instytutu naukowego w Kanadzie”, (X).
- Guzik Joanna 2013. Stosunek Japonii do kwestii żydowskiej w latach 1932-1945. Kraków.
- Herrigel Eugen. 1992. Droga zen. tłum. M. Fostowicz-Zahorski. Wrocław: “Thesaurus-Press”.
- Feng- Shan Ho. China. Chinese Visas in Vienna, <http://www.yadvashem.org/righteous/stories/ho>.
- The Encyclopedia of the Righteous among the Nations.
- Kershaw Ian. 2003. Hitler. 1941-1945. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Kuromiya Hiroaki, Peplowski Andrzej. 2009. Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944. Toruń: A. Marszałek.
- Kwiecień M., Mazur G. 2002. „Wykłady pułkownika Stefana Mayera o wywiadzie polskim w okresie II RP” *Zeszyty Historyczne*.
- Lamont-Brown Raymond. 2004. Kempeitai – japońska tajna policja. Warszawa: Bellona.
- Leczyk Marian. 1995. Kontakty wojskowe Polski z Japonią i Chinami w dwudziestoleciu międzywojennym, w: *Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznicę Jego urodzin*, Białystok.
- Materski Wojciech. 1990. Bolszewicy i samuraje. Walka dyplomatyczna i zbrojna o rosyjski Daleki Wschód (1917-1925). Warszawa: PWN.
- Menegazzo Rossella. 2008. Japonia, tłum. H. Borkowska. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.
- Pałasz-Rutkowska Ewa, Romer Andrzej T. 1996. Historia stosunków polsko-japońskich, Warszawa: Bellona.
- Piwowarski Juliusz. 2013. „Bushido. Kodeks etyczny japońskiej kultury bezpieczeństwa” *The Polish Journal of the Arts and Culture* 7(4): 123-137.
- Polonsky Antony. 2014. Dziejże Żydów w Polsce i w Rosji, tłum. M. Wilk. Warszawa.
- Szarota Tomasz. 2000. U progu zagłady: zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno, Warszawa: Wydawn. Sic!.
- Siekacz M. 2007. „Diaspora żydowska w Japonii w latach 1853-1945”. *Midrasz* nr 3 (119) marzec: 30-38.
- Skóra Wojciech. 2004. „Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym”. *Dzieje Najnowsze* XXXVI, 1.
- Sutton K. 1989. The Massacre of the Jews in Lithuania w: Yitzhak Arad, The Einsatzgruppen Reports, New York.
- Voren van Robert. 2011. Undigested Past: The Holocaust in Lithuania. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Wagenstein Angel. 2011. Pożegnanie z Szanghajem, tłum. Hanna Karpińska. Poznań: Zys i S-ka.
- Wojtkowiak Jakub. 2000. Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931-1941. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Żbikowski Andrzej. 2006. U genezy Jedwabnego. Żydzi na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939-lipiec 1941. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.